

DEMONSTRATIIVIT JA KIELIOPILLISTUMINEN

Holger Diessel *Demonstratives: Form, function, and grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins 1999. 203 s. ISBN 902-722-943-0.

Demonstratiivit ovat tutuimmillaan pronomineja (vaikkapa *tämä, tuo, se*), adverbeja (*sitten, tässä, tuolloin*) ja adjektiiveja (*tämmöinen, sellainen*). Demonstratiiveilla on paljon myös partikkelin tehtäviä (vaikkapa *Viinaa se juot sinäkin*). Jotkin tehtävät ovat vahvasti syntaktisia (*Se on nätti sää tänään* tai *Se, joka voitti missikisan, oli nimeltään Tytti*). Erityyppisistä tehtävistä jäsentyy kielessä kuin kielessä usein hyvin monilohkoinen tai -tasoinen demonstratiivisysteemi, joka kullakin tasolla voi muodostaa useamman demonstratiivin jakaman semanttisen kentän (huomaa vaikkapa suomen *tämä, tuo, se* -kolmikko yhtäällä ja *tälleen, tuolleen, silleen* toisaalla).

Ajatukseen semanttisista kentistä määräjärjestyksisinä tasoina sisältyy ajatus, että jokin taso on pohjimmainen, primaari(mpi), toinen taas siitä juontuva, sekundaari(mpi). Aika vakiintunut ja jo sellaisten pragmatikan uranuurtajien kuin Karl Bühlerin (1934) vankasti perustelema on kanta, että demonstratiivien semanttis-pragmaattisen perustason muodostavat prototyypiset spatiaaliset käytöt, joissa puhuja suhteuttaa referentin puhujan ja kuulijan suhteellisiin fyysisiin sijainteihin (esimerkiksi *Ota tämä tästä* tai *Hae tuo tuolta*, joissa puhuja suhteuttaa referentin omaan tai kuulijan kanssa yhteiseen sijaintiin). Tämä lähtökohta on Diesselilläkin, tai oikeammin: Diessel puolustaa ja kehittää tätä näkemystä uuden tyypologis-vertailevan tiedon ja uudentyypisten näkökulmien kautta.

Diesselin kirja kuvaa vertaillen 85:n eri kielen demonstratiivien spatiaalisia perussysteemejä ja niistä juontuvia muita tasoja

semanttis-pragmaattisesta, sanamuodotuksen ja ennen muuta kieliopillistumisen näkökulmasta. Kieliopillistuminen merkitsee Diesselille sitä, että yhden tason käytöstä juontuu uusia, määrätavalla toisenlaisia. Näiden johdannaiskäyttöjen — uusien kielellisten yksikköjen — kieliopillisuus näkyy toisaalta usein myös vahvempana syntaktisuutena ja merkityksen erityistyneisyytenä sekä niiden semanttisten perusoppositioiden ja merkitysten hämärtymisenä, jotka hallitsevat prototyypistä spatiaalista tasoa. Kieliopillistuminen jatkuu pääsääntöisesti vain yhteen suuntaan, ja kieliopillistumispolkujen ääripäissä on jo paljon sellaista demonstratiivislähtöistä sana- ja muotoainesta, joka ei enää varsinaisesti kuulu demonstratiivisysteemien piiriin (esimerkiksi määräiset artikkelit).

MUOTOJA, LEKSEEMEJÄ, SYSTEEMEJÄ

Kirjan toinen luku tarjoaa kiintoisan (vaikkakin suppean) katsauksen demonstratiivien morfologiaan ja leksikologiaan. Käy muun muassa ilmi, että jonkin kielen demonstratiivisto saattaa koostua muutamasta taipumattomasta ja muihin sanoihin kombinoitumattomasta partikkelista, kun taas toisessa kielessä on lähes 700 demonstratiivista sananmuotoa juontuneena 12 demonstratiivikannasta ja sankasta joukosta taivutus- ja johdinmorfeemeja. Ihan alkuun luvussa pohditaan muotojen ja lekseemien kirjoa neljässä kielessä (guugu jimiddhirrisä, ambulassisä, ewondossa ja koreassa). Sen jälkeen Diessel analysoi hiukan katta-

vammin demonstratiivikantoja, demonstratiivien taiputusta eri syntaktisissa konteksteissa ja demonstratiivisten liitteiden (*clitics*) luonnetta.

Käy ilmi, että koreassa ei ole itsenäisiä demonstratiivipronomineja, vaan että partikkeleita *i* (kohde lähellä puhujaa), *ku* (kohde lähellä kuulijaa) ja *ce* (kohde etäämpänä puhujasta ja kuulijasta) liitetään erilaisiin luokittaviin (ja sijoissa ja luvuissa taipuviin) substantiiveihin (esimerkiksi *ce il* 'se/tuo asia' ja *ce san* 'se/tuo vuori, *i kes-tul-i* 'nämä asiat'). Saman kolmikön pohjalta on syntynyt adverbitripletti *yeki, keki, ceki* 'tässä, siinä, tuolla/siellä yms.' Uudessa-Guineassa puhutussa ambulasin kielessä on niin ikään kolmikko, mutta siinä jako perustuu etäisyyteen puhujasta: *kén* 'kohde lähellä', *an* 'kohde keskietäisyydellä', *wan* 'kohde kaukana'. Kun näitä demonstratiivikantoja yhdistetään persoona-pronomineihin, saadaan sarja itsenäisiä, elolliseen olioon (ihmiseen ja eläimeen) viittaavia pronomineja. Tästä sarjasta kuitenkin puuttuu keskietäisyys (eli mediaalisuus): läsnäolijaan viitataan vain proksimaalisti (eli lähiviitteisesti) ja muihin ihmisiin distaalisti (eli etäviitteisesti). Kielessä on myös toinen, kaikkia kolmea etäisyyttä koskeva sarja elottomiin olioihin viittaavia pronomineja. Afrikkalaisessa ewondossa on puolestaan sitten koreaa muistuttava pronominikolmikko, mutta lokaalisten adverbien sarja on nelijäseninen: *vá* 'kohde lähellä puhujaa', *vála* 'kohde lähellä kuulijaa', *váli* 'kohde etäämpänä puhujasta ja kuulijasta', *áli* 'kohde hyvin etäällä puhujasta ja kuulijasta'. Tämän tyyppin sarjoja on vielä kaiken lisäksi kahta tyyppiä: tarkkaa sijaintia ilmaisevia (vertaa suomen *tässä*-sanaan) ja epämääräisempää aluetta ilmaisevia (huomaa suomen *täällä*-tyyppi).

Diessel puuttuu vaikeaan kysymykseen eri demonstratiiviluokkien (pronominit, adverbit ja niin edelleen) keskinäisistä suhteis-

ta ja perusluonteisten demonstratiivikantojen (huomaa esimerkiksi suomen *tä-*) suhteista noihin luokkiin. Hänen mukaansa ei ole suoraa tietä demonstratiiviadverbeista (esimerkiksi englannin *here*) pronomineihin (esimerkiksi *this*) eikä päinvastoin. Kehitystä on kummankin suuntaista (ja on yhdistelmiä, esimerkiksi saksan *das da* tai ruotsin *den där*). Lisäksi on joskus niin, että sekä adverbit että pronominit juontuvat primaarista (spatiaalis-deiktisestä) partikkelista tai juuresta. Hyvä esimerkki tästä on yllä kuvattu korean systeemi (jonka adverbeissa *yeki, keki, ceki* on *eki*-osa yhtä kuin substantiivi *eki* 'paikka'). Suomesta Diessel ei puhu, mutta on helppo huomata, että suomi on kieli, jossa demonstratiivisysteemi lähtee pääosin kantoihinsa yhtenevistä pronomineista. On kyllä *tämä/nämä*-pari, jossa pronominikantaan *tä-/nä-* on liittynyt arvoituksellinen *-mä*-affiksi, ja *se*-demonstratiivi on (sekundaaristi) monikantainen: *se-/si-/sii-*).

Aineistonsa pohjalta Diessel tekee (s. 32–33) muun muassa seuraavat yleistyksiset:

- 1) Demonstratiiviset liitteet (kliitit) kytkeytyvät nomineihin, ja kytkeytyminen on suhteellisen löyhää (demonstratiivisia affikseja ei ole).
- 2) Demonstratiivien taiputus korreloi niiden syntaktisten funktioiden mukaan (esimerkiksi: itsenäiset pronominit taipuvat useammin kuin attribuuttiasemaiset).
- 3) Lukutaivutus on tavallisinta, sitten suvun ja sijan merkintä.
- 4) Jos kielessä substantiivit taipuvat, taipuu itsenäinen demonstratiivipronomikin.
- 5) Useimmat demonstratiivit ovat yksimorfeemisia, mutta on myös monimorfeemisia demonstratiiveja, joissa deiktisen juuren lisäksi on nominaalis-

▷

tin, 3. persoonan pronomini, substantiiv-
vin luokitsin tai muu sellainen.

KAHDENTYYPPISIÄ MERKITYKSIÄ

Kuten jo kävi ilmi, jossain kielessä voi olla satoja eri demonstratiivisia sananmuotoja (mukaan lukien taiputusmuodot), jossain vain jokunen perussana. Kaikissa tapauksissa kuitenkin demonstratiiviin kuuluu jokin morfeemi, joka vastaa sen perusdemonstratiivisesta merkityksestä. Sen lisäksi siinä voi Diesselin (s. 35) mukaan olla erilaisia, ennen muuta referenttiä kuvaavia aineksia.

Perusdemonstratiivinen merkitys on deiktinen. Deiktisyydellä Diessel (mp.) tarkoittaa sitä osaa kielellisen elementin merkityksestä, joka jollain ratkaisevalla tavalla viittaa johonkin puhetilanteen olennaiseen puoleen tai piirteeseen. Diessel yhtyy Bühlerin (1934) jo perinteeksi vakiintuneeseen käsitykseen, että deiksis pohjaa kolmeen semanttiseen kategoriaan: persoonaan, paikkaan ja aikaan. Demonstratiivideiksis on Diesselin mukaan paikka- eli spatiaalideiksistä: »ne [demonstratiivit] ilmaisevat kohteen, paikan tai henkilön suhteellista etäisyyttä (origoksikin kutsuttuun) deiktiseen keskukseen, joka on tavallisesti yhteydessä puhujan sijaintiin» (s. 36). Niin sanotusta diskurssideiksiksestä eli tekstiympäristöön »viittaamisesta» Diessel toteaa, että se voidaan nähdä primaarin spatiaalideiksiksen kehittymänä.

Kaikissa kielissä on Diesselin mukaan vähintään kaksi eri demonstratiivia viittaamassa etäisyysasteikon eri päihin: proksiimaali sana (esimerkiksi englannin *this* tai *here*) viittaamassa lähelle deiktistä keskusta (puhujaa tai sitten puhujaa ja kuulijaa) ja distaali (esimerkiksi englannin *that* tai *there*) tarkoittamassa jotain deiktisestä keskukselta matkan päässä olevaa, siis »toista» suhteessa lähimpään. Kokonaan kaksijäsenisiä

systemejä on Diesselin aineistossa runsaasti. On myös systeemejä, jotka ovat muuten kaksijäsenisiä, mutta joissa on lisäksi neutraali, mitään spesifistä etäisyyttä ilmaisematon demonstratiivi. Tämä neutraali jäsen voi toimia kantana, johon kiinnitetään etäisyyden merkitsimet (esimerkiksi alamblakissa *ingr* on neutraali, *ind-ar-r* proksiimaali ja *ind-ur-r* distaali; vrt. myös ranskan *celui/-ce*-kantaan ja *-ci/-là*-affiksiin, s. 37).

Diessel punnitsee Andersonin ja Keenanin (1985) näkemystä, että neutraali demonstratiivi on lähellä definiittistä (eli määräistä) artikkelia tai 3. persoonan pronominia, ja päättyy Himmelmannin (1997) tavoin vastakkaiselle kannalle: välttämätöntä demonstratiivissa ei ole, että se ilmaisisi deiktistä (spatiaalista) kontrastia. Neutraaleja demonstratiiveja on monessakin kielessä, mutta tyypillisesti nuo neutraalit demonstratiivit ovat pronomineja (huomaa esimerkiksi saksan *der*). Kaikissa kielissä on vähintään spatiaalinen adverbioppositio. Tämän voi hyvin havaita eräistä suomalaisille lukijoille tutuista kielistä, joita Diessel ei käsittele: venäjistä ja virosta. Kummasakin on neutraali valtapronomini (venäjässä *etot* ja virossa *see*), mutta spatiaaliset adverbioppositiot (venäjässä *zdes* 'täällä' ja *tam* 'tuolla, siellä', virossa vastaavasti *siin* ja *seal*).

Kolmijäseniset systeemit ovat useimmiten etäisyysjakoisia (*distance-oriented*: lähi-, keski- ja etäetäisyys suhteessa puhujan) taikka persoonajakoisia (*person-oriented*: kiintopisteinä on puhuja tai kuulija, tai sitten viitataan niiden kiintopisteiden ohi). Näistä tuli mainituksi edellä jo esimerkkejä, mutta mainittakoon vielä etäisyysjakoisen espanja ja persoonajakoisen japani. Hiukan yllättävää on, että Diessel ei sanallakaan puutu niihin havaintoihin, joissa etäisyys- ja persoonakeskisten systeemien ero on suhteellistettu: mediaali eli kes-

kietäisyydelle viittaaminen voi samastua (tai esimerkiksi murteittain tai kuvausnäkökulman mukaan vaihtua) kuulijan lähipiiriin viittaamiseen (ks. esim. Larjavaara 1986: 42–45). Mielenkiintoinen on se Diesselin toistama Fillmoren (1997) havainto, että etäisyysuhteita ei koskaan ole kolmea enempää, mutta että persoonajakoiseen systeemiin voi tulla neljäs, hyvin etäälle viittaava jäsen (katso edeltä sitä, mitä sanoin ewondosta). Jos tämä havainto pätee universaalisti, niin eräistä saamen murteista julkaistut tiedot neljäjäsenisistä etäisyysjakoisista systeemeistä kaipaavat tarkistusta (vrt. Larjavaara 1986: 72).

Puhujaan ja/tai kuulijaan suhteutettujen etäisyyspiirteiden lisäksi demonstratiivi voi ilmaista vaikkapa referentin näkyvillä oloa, referentin sijaintia korkeusolottuvuudella, referentin sijaintia joen ylä- tai alajuoksun suuntaan suhteessa puhujan sijaintiin, referentin liikettä kohti tai pois päin ja niin edelleen (s. 41). Näkyvillä olo on tärkeä piirre Amerikan intiaanikielten systeemeissä, ja siihen saattaa liittyä myös näkymättömissä olevien referenttien suhteuttamista tietopiiriin: yksi ilmaus kertoo kohteen sijainnin olevan tiedossa, toinen tietymättömissä. Tällä tavoin demonstratiivisysteemistä voi tulla huomattavan monimutkainen. Kaikissa tapauksissa kyse on kuitenkin deiksistä: kohteen suhteuttamisesta puhe-tilanteeseen ja siinä nimenmaan puhujan (ja kuulijan tai vain kuulijan) olinpaikkaan.

Demonstratiiveilla on myös kvalitatiivisia piirteitä, jotka eivät ole deiktisiä: on puhujasta (ja kuulijasta) riippumatonta, onko viittauskohde laadultaan henkilö, muu olio vai paikka, onko ei-inhimillinen kohde elollinen vai ei, onko elollinen kohde uros vai naaras, onko kohteita yksi, kaksi vai useampia ja niin edelleen (s. 47). Kyse on siis ennen muuta referenttien ontologiasta. Diessel mainitsee myös, että demonstratiivi voi joskus ilmaista, onko kohde ra-

jattu (*bounded, restricted*) vai rajaamaton (*unbound, extended*). Tekstistä ei käy tarkoin ilmi, mistä tässä on loppujen lopuksi kyse, mutta suomalainen lukija uumoilee jotain jaollisen ja jaottoman opposition tapaista tai nimenomaan sitä, mitä suomessa ilmaistaan partitiivin ja ei-partitiivin erolla (*ihmisiä* vs. *ihmiset* tai *vettä* vs. *vesi*). Mielenkiintoinen ilmiö!

SYNTAKTISIA FUNKTIOITA

Demonstratiivien syntaksi liittyy Diesselin vertailevassa tutkimuksessa läheisesti morfologiaan ja semantiikkaan: eri syntaktisissa funktioissa käytetään usein erityyppisiä demonstratiiveja. Syntaktisia funktioita ja vastaavia tyyppikategorioita Diessel (esim. s. 57 ja 89) erottaa neljä: 1) itsenäinen demonstratiivipronomini (*pronominal pronoun*), 2) substantiivia määrittävä demonstratiiviattribuutti (*adnominal determiner*), 3) verbiä määrittävä demonstratiiviverbi (*demonstrative adverb*) sekä 4) identifioiva demonstratiivi (*demonstrative identifier*, huomaa vaikkapa saksan lause *Das ist mein Vater*). Missään Diesselin korpuksen kielessä ei ole eri lekseemejä kaikissa näissä funktioissa, mutta jokaisessa on ainakin kahta tyyppiä. (Suomesta voisi sanoa, että on vain tyyppi 3 ja muiden välinen ero, siis monifunktionen pronomini ja adverbti.) Hieman outoa on, että Diessel ei puhu mitään demonstratiiviadjektiiveista (sellaisista kuin suomen *tällainen*) eikä kiinnitä huomiota paljoakaan muihin adverbeihin kuin lokaalisiin (eli *täällä*-muttei vaikkapa *silloin*-tyyppiin).

Sellaisia kieliä, joissa on epäitsenäinen demonstratiivipronomini mutta ei itsenäistä, on Diesselin aineistossa jokunen. Yksi niistä on jo edellä mainittu korea. Tämmissä kielissä itsenäistä demonstratiivia vastaava lauseke saadaan yhdistämällä pronominiin jokin enemmän tai vähemmän muo-

dollinen pääsana, joskus jopa 3. persoonan pronomini. Myöskään sellaisia kieliä ei Diesselin aineistossa ole monta, joissa itsenäinen demonstratiivipronomini ja adnominaalinen demonstratiivimäärte erotetaan muodollisesti. Yksi tällöinen kieli on kuitenkin japani, jossa *kore, sore, are* ovat sarja itsenäisiä ja *kono, sono* ja *ano* attribuuttipronominia. Mulaon kielessä distaali itsenäinen pronomini on *hui* ja attribuutti *ka*. Puolittainen kategoriaero näkyy Diesselin mukaan turkissa niin, että itsenäinen pronomini taipuu mutta epäitsenäinen ei.

Diesselin tutkimissa kielissä on tavallista, että on sekä itsenäinen että määritepronomini ja että nämä eivät eroa muodoltaan tai taivutukseltaan. Usein on myös niin, että määritepronomini on syntaktisesti huomattavan lähellä itsenäistä: demonstratiiviattribuutti voidaan tulkita usein lausekkeen pääsanaksi siinä missä substantiivikin, tai pronominin ja substantiivin suhde on ainakin rinnasteisen appositionaalinen (tätä olen painottanut suomen osalta jo 1990, esim. s. 173–183). Aina näin ei ole: kieliopillistumisprosessi on voinut (kuten englannissa) johtaa siihen, että demonstratiivi on alisteinen NP-kokonaisuudelle (vertaa suomeen, jossa demonstratiivi muun muassa lohkeaa helposti: *Tää oli Järvinen ihan uunona hetken*). Tämä ei vielä kuitenkaan välttämättä tee (englannissa) demonstratiivista yhtä alisteista modifioijaa kuin esimerkiksi adjektiiviattribuutti on (s. 68).

Diessel kehittää aika perusteellisesti (lingvistiikassa uudehkoa) ajatusta demonstratiivisista identifikaattoreista yhtenä syntaktisena tyyppinä (s. 78–88). Kyseessä on monista kielistä tuttu, usein lauseenalkuisena subjektina esiintyvä, tarkoitteen kanssa semanttisesti ja muutenkin inkongruoiva neutraali pronomini (esim. ruotsin *Det är min mamma* 'se/hän on äitini' tai venäjän vastaava *Eto moja mama*; esimerkiksi omiani). Diesselin aineistossa on paljon

kieliä, joissa tällöinen identifikaattori eroaa jo leksikaalisestikin muista demonstratiiveista (vaikka toki juontuisi samasta juuresta; aina ei kuitenkaan ole edes näin). Esimerkiksi ponapean (semanttisesti japanilaistyyppinen) pronominisarja on *me, men, mwo* ja vastaavat identifikaattorit ovat *ie, ien, io* (s. 83; huomaa myös ranska, jossa paljas *ce* ei enää ole muussa demonstratiivisessa käytössä; ranskassa kuitenkin kieliopillistuminen on Diesselin mukaan johtanut identifikaattorista erityiseen astetta formaalisempaan »ekspletiiviin», esimerkiksi *C'est toi que je connais le mieux* 'se olet sinä, jonka tunnen parhaiten', s. 149). Saksan *das*-demonstratiivilla on paljon muutakin käyttöä, mutta se erottuu lausekontekstissaan vaivatta identifikaattoriksi: *Das sind meine Freunde*. Suomeen sovellettuna ajatus identifikaattorista selittäisi ehkä osan puhe- ja osin kirjakielenkin *hän/se*-distributiosta: (— *Kukas siellä oli?*) — *Se/*hän oli vaan Kalle*.

PRAGMAATTISIA TASOJA

Diessel jakaa demonstratiivien käytön neljään eri tapaan tai tasoon. Hänen jakonsa pohjaa ennen muuta Lyonsiin (1977), Hallidayhin ja Hasaniin (1976) ja Himmelmanniin (1996 ja 1997), mutta sisältää omia piirteitä ja painotuksia. Tasot ovat

- 1) eksofora
- 2) endofora, jota on kolmea tyyppiä:
 - a) anafora,
 - b) diskurssideiksis
 - c) rekognitionaalinen käyttö.

Diessel korostaa (muun muassa s. 93), että eksoforinen eli puhetilanteessa läsnä oleviin kohteisiin viittaava tai suhteuttava käyttö on pohja, josta muut käytöt (eli endofora kaikkineen) juontuvat.

Demonstratiivien eksoforinen käyttö (1) voi Diesselin mukaan olla gesturaalista (esimerkiksi *This finger hurts* 'tähän sormeen sattuu') tai symbolista (*This city stinks* 'tämä kaupunki haisee') sen mukaan, oivaltako kuulija viittauskohteen puhujan eleiden ja osoitusten vai kokonaistilanteen pohjalta. Viittauskohde saattaa olla puhujan havaintopiirin ulkopuolellakin (esimerkiksi puhelimesta *Hello, is Peter there?* 'hei, onko Peter siellä?'). Eksofora voi myös suuntautua kohteeseen, jolla ei Diesselin mukaan ole fyysistä olemassaoloa (esimerkiksi *This is a nice feeling*; s. 95).

Temporaalisen eksoforaan ei Diessel kiinnitä lainkaan huomiota (siis sellaiseen kuin *Tänä vuonna on paljon mustikoita*). Temporaalinen demonstratiivieksofora on selvästi sekundaaria verrattuna spatiaaliin, mutta olisi ollut kiintoisaa vaikkapa tietää, onko *tämä hetki/päivä/vuosi* -tyyppinen temporaalinen lähideiksis yleistäkin ei-eurooppalaisissa kielissä.

Anaforiset demonstratiivit (2a) ovat Diesselin määritelmän mukaan samaviitteisiä jonkin edeltävään tekstiin kuuluvan nominilausekkeen kanssa. Ne siis viittaavat sen kanssa samaan kielenulkoiseen kohteeseen. Kun eksoforinen demonstratiivi ohjaa kuulijaa suoraan kielenulkoiseen maailmaan, anaforinen orientoi häntä edeltävään tekstiin ja vasta sen kautta ulos maailmaan. Tällaisena tekstuaalisena elementtinä anaforinen demonstratiivi rinnastuu 3. persoonan pronomineihin, nolla-anaforaan, määräiseen artikkeliin ja kielen muihin sidostimiin (s. 96).

Diessel esittelee erityyppisiä näkemyksiä siitä, miksi milloinkin käytetään nimenomaan demonstratiivista sidostinta muiden sijasta. Valinta näkyy vaihtelevan aika lailla kieli kieleltä. Vaikutuksensa on muun muassa sillä, onko kielessä definiittistä artikkelia tai 3. persoonan pronominia. Jos on, niin tavallinen on järjestyksessä, jossa ensimmäin-

taa seuraava viittaus sisältää demonstratiivin, mutta sen jälkeen referenssiketjussa tulee muita NP:itä (siis ikään kuin suomen sarja *eräs mies – tämä mies – hän*).

Monissa kielissä jompikumpi tai joku kielen demonstratiiveista a) on painottunut eksoforisen käytön ohessa kielen anaforiseksi valtademonstratiiviksi tai b) on pelkästään anaforisessa käytössä. Edellisistä Diessel mainitsee esimerkiksi japanin *so*-kannan, joka eksoforassa tarkoittaa jotain kuulijan lähipiirissä olevaa. Tyypillistä onkin, että kielen kuulijakeskinen tai sitten etäviitteinen demonstratiivi saa anaforista tehtäviä. Diessel mainitsee suomen ja waramanin kielen sellaisina, joissa eksoforisena distaali demonstratiivi on saanut anaforisen valtademonstratiivin roolin (s. 99). Latinassa on demonstratiivi *is*, jolla on vain anaforista käyttöä. Tässä suhteessa latinan kaltaisia kieliä on Diesselin aineistossa useita: kielipölistuminen on vienyt entisiä perusedemonstratiiveja pragmaattisiin erityisfunktioihin.

Diesselin *diskurssideiksis* (2b) ei ole sama asia kuin vaikkapa Lyonsin (1977) *textual deixis*, vaan ihan erityinen, hyvin keskeinen demonstratiivisen viittaamisen tyyppi. Se määrittyy ennen muuta kohteen mukaan. Diskurssideiktinen demonstratiivi ei ole samaviitteinen minkään saman tekstin NP:n kanssa (vertaa anaforaan) eikä se luo referenssiketjuja, vaan kyse on viittaamisesta ja sidostamisesta johonkin samassa tekstissä ilmaistuun proposition tai propositionjoukkoon (termin *propositio* melko väljässä mielessä). Tekstuaalinen »viittaus» kohdistuu samalla lauseisiin, sitä laajempiin tekstiyksikköihin, kielellisiin tekoihin ja niin edelleen. Esimerkiksi jos sanon johonkin toisen esittämään *Tuo ei ole totta*, otan kantaa proposition, mutta jos sanon *Tuo on valhe*, puhun puheaktin illokutiivisesta merkityksestä (s. 101). Tällä tapaa diskurssideiktinen demonstratiivi sitoo

tekstin yksikköjä toisiinsa: sen, jossa demonstratiivi esiintyy, siihen, joka on demonstratiivin kanssa samaviitteinen propositionijoukko tai kielellisenä tekona varsinaisen viittauskohde. Tähän tekstuaalisuuteen kuuluu, että diskurssideiktinen demonstratiivi — päinvastoin kuin anaforinen — voi kytkeä («viitata») tekstissä eteenpäinkin, olla siis kataforinen: *Listen to this*: – – (s. 102).

Monet kielet erottavat anaforiset ja diskurssideiktiset demonstratiivit toisistaan. Joissain kielissä jako liittyy morfologiaan. Esimerkiksi ainussa *taa* 'tällä tavalla' on eksoforisen käyttönsä ohessa diskurssideiktinen demonstratiivi.

Rekognitionaalisen käytön (2c) huomioiminen on demonstratiivitutkimuksen uusinta aaltoa. Ilmiöstä on käytetty monia nimityksiä, eikä *rekognitionaalinen* ole paras mahdollinen (mutta ei ehkä huonompikaan kuin omani eli *etäanaforinen* vuodelta 1990). Kyse ei nimittäin ole aina pelkästään tunnistuttavuudesta, vaan mukana voi olla hyvin monenlaista muuta sijoittelua kognitiivisen universumin eri lohkoille ja tasoille (huomaa vaikkapa lausumat *Puheenjohtajaksi valittiin se/tuo/tämä Lipponen*, joiden tulkinnassa on hyvin monta vaihtoehtoa; oma esimerkkini).

Rekognitionaalinen demonstratiivi on aina adnominaalinen (attribuuttiasemainen), ja sen päätehtävä on muistuttaa kuulijalle, että lausekkeen referentti on tuttu jostain muualta kuin edeltävästä tekstistä (tai ympäröivästä tilanteesta). Rekognitionaalinen demonstratiivi siis (pääsääntöisesti) rakentaa jonkin tavalla tai toisella tutun referentin ensimmäintä diskurssissa (eli tekstissä tai keskustelussa), esimerkiksi *I couldn't sleep last night. That dog (next door) kept me awake* 'en voinut nukkua viime yönä; se (naapurin) koira piti minut hereillä'; s. 106. Kyse on siis pragmaattisesti presupponoiduista mutta tekstissä vie-

lä mainitsemattomista referenteistä.

Oleennaista Diesselin mukaan on myös, että referentin tuttuus on kuulijan ja puhujan yksityistä yhteistä tietoa eikä yleistä kulttuurista tietoa (jota merkitään esimerkiksi englannissa määräisellä artikkelilla, ei demonstratiivilla, esimerkiksi *Last night I met the President*). Jos kohde on yleisesti tunnettu, rekognitionaalinen demonstratiivi ilmaisee puhujan ja kuulijan yhteistä, erityistä näkökulmaa; esimerkiksi *That Henry Kissinger sure knows his way around in Hollywood*. Joissain tapauksissa rekognitionaalinen demonstratiivi voi ilmaista »emotionaalista deiksistä» (esimerkiksi *How's that throat?* 'kuinkas se kurkku jaksaa', s. 107). Tällaiset huomiot näyttävät istuvan vain osin suomen tyyppiseen kieleen, jossa rekognitionaalisten demonstratiivien käyttö on puhekielessä hyvin runsasta ja monivivahteista.

Rekognitionaalisella demonstratiivilla varustettuihin NP:ihin voi Diesselin mukaan liittyä täydentäviä sivulauseita tai muuta jälki-informaatiota, joka varmistaa tunnistamisen (oma esimerkkini suomesta: *Muistatko sen Erkki-Pekka Mäkisen... sieltä Messukylästä... joka osti sen kirjailijan talon...*) Tällaiset lisät on kuitenkin erotettava kiinteistä sivulauseista, joihin sitovia demonstratiiveja Diessel sanoo »determinatiiveiksi»: *The true artist is like one of those scientists who – –* 'todellinen taiteilija on kuin sellainen tieteilijä, joka – – (s. 108). Determinatiiveihin palaan tuonnempana.

Diessel erottaa rekognitionaalisista demonstratiiveista myös ne käytänteet, joita hyödynnetään nimenomaan uusien referenttien esittelyssä. Tällainen on englannin painoton *this*-attribuutti: *A few years ago, there was this hippie, long-haired, slovenly...* 'muutama vuosi sitten siellä oli eräs hippi, pitkätukkainen, sotkuinen...' (s. 109). Tällaisia demonstratiiveja Diessel pitää

spesifisinä indefiniittisinä artikkeleina (*specific indefinite articles*) ja osoittaa niitä muistakin kielistä kuin englannista. Diesselin mukaan spesifinen indefiniittinen artikkeli on rekognitionaalisen demonstratiivin (edelleen)kieliopillistuma (s. 138).

On kieliä, joissa rekognitionaalisella demonstratiivilla on oma, kieliopillistuneisuudesta kertova muotonsa. Diesselin tekstistä voi kuitenkin päätellä, että runsaasti näitä ei ole. Yhtä kaikki rekognitionaalinen demonstratiivi on erittäin keskeinen muoto demonstratiivinkäyttöä, mutta havaitakseni — esimerkiksi Suomessa — huomattavan laiminlyöty tutkimuskohde.

Esiteltyään demonstratiivien pragmaattiset tyypit Diessel palaa eksoforaan: perustelevaan eksoforan erityisasemaa. Eksofora on Diesselin mukaan prototyyppistä demonstratiivien käyttöä (s. 110), josta muut käytöt ja niiden edelleenkehittymät juontuvat. Diessel asettuu näin selkeästi toiselle kannalle kuin (hänen muuten paljon hyödyntämänsä) Himmelmann (1996), jonka mielestä mitään selvää näyttöä eksoforan primaariudesta ei ole. Diesselin mielestä Himmelmannin näkemys pohjaa ylen vähäiseen tietoon eri kielistä, ja tämmöistä ahdasalaisuutta vastaan hän asettaa laajan kieltenvälisen vertailuaineistonsa (s. 110).

Diessel perustelee kantaansa kolmella eri argumentilla. Ensimmäinen näistä tulee hänen oman tutkimuskenttensä ulkopuolelta: lapsenkielen tutkimuksesta. Diessel selostaa Clarkin (1978) tutkimusta siitä, miten lapset omaksuvat demonstratiivit. Clarkin mukaan eleillä ja spatiaalisella osoittamisella on tärkeä rooli sellaisten lapsen kielen hyvin varhain tulevien ilmausten kuin

this, that ja *there* oppimisessa. Tuo oppiminen tapahtuu neljän vaiheen sarjana. Ensimmäinen lapsi osoittelee ilman demonstratiivista viittaamista. Sitten hän liittyy osoitteluun demonstratiiveja. Tämän jälkeen osoitteluun ja esimerkiksi pronominiin kytkeytyy muita kielellisiä aineksia ja syntyy sellaisia ilmauksia kuin *this shoe* tai *that mine*. Vasta neljänneksi lapsi oivaltaa, kuinka käyttää demonstratiiveja ilman osoittamista, luottaen vain tilanteen antamaan informaatioon. (S. 110.)

Toinen argumentti eksoforan primaariuden puolesta tulee Diesselin mukaan tunnusmerkkisysteoriasta. Koska esimerkiksi anaforiset demonstratiivit ovat kieltenvälisessä vertailussa usein morfologisesti tunnusmerkkisiä verrattuna eksoforisiin (vertaa esimerkiksi usanissa *e* ja *e-ng*, länsigrönlannissa *manna* ja *ta-manna*), ne voidaan nähdä sekundaareina suhteessa eksoforisiin. Missään Diesselin aineiston kielessä ei ole niin, että eksoforinen demonstratiivi olisi morfologisesti kompleksisempi kuin anaforinen, mutta päinvastainen ei ole edes harvinaista. Tämä tunnusmerkkisyyskriteeri pätee eksoforan ja anaforan tai kaiken demonstratiivien käytön ja rekognitionaalisuuden erotteluun, mutta ei jostain syystä toimi eksoforan ja diskurssideiksin kesken.

Kolmas Diesselin argumentti on historiallinen. Ei tosin ole kielenmuistomerkeitä saatavaa tietoa siitä, kuinka endoforan kolme muotoa (eli anafora, diskurssideiksis ja rekognitionaalisuus) olisivat juontuneet eksoforasta¹, mutta siitä on, kuinka näistä kolmesta kielensisäisen demonstratiivisuuden tyypistä on juontunut kieliopil-

¹ Tässä kohdin Diessel on nähäkseni turhan ehdoton. On paljon demonstratiiveja, joiden kehitys eksoforisesta endoforiseksi on jäljitettävissä. Näitä ovat muun muassa espanjan *aquel* 'se, tuo', latinan *ecce ille* 'katso tuo/se', venäjän *etot* (< *e* 'kas' + *tot* 'se, tuo') ja ruotsin *den här* (< *den* 'se, tuo' + *här* 'siellä, tuolla').

listumia: anaforasta 3. persoonan pronomi-
neja (erittäin yleinen kehityskulku erisukui-
sissa kielissä), diskurssideiksiksestä erilai-
sia lausekonnektiiveja, rekognitionaalisuu-
desta determinatiiveja. Eksoforasta näitä ei
ole suoraan juontunut, mikä asettaa maini-
tut kolme endoforan muotoa eksoforan ja
kieliopillistuneimpien demonstratiivikäy-
tän väliin, etenkin kun otetaan huo-
mioon se, mitä lapsen kielellinen kehitys ja
toisaalta tunnusmerkisyysanalyysi tahol-
laan opettaa.

KIELIOPILLISTUMISEN TIET

Endoforan kolmen muodon johtaminen
prototyypillisestä (spatiaalisesta) eksoforas-
ta on vain alkua sille detaljikkaalle koko-
naiskuvulle demonstratiivien kieliopillistu-
misesta, jonka Diessel maalaa teoksensa
viimeisessä pääluvussa.

Kuvailtuaan ensin suppeasti mutta an-
tavasti kieliopillistumisteoriaa Diessel esit-
tää (s. 118) nelijakoisen hahmotelman de-
monstratiivien kieliopillistumisen linjoista:

- 1) Funktionaaliset muutokset: kieliopilli-
sen yksikön funktiona ei enää ole ekso-
foran tapaan ohjata kuulijan huomiota
kielenulkaisen maailman kohteisiin;
yksikkö ei ole enää deiktisesti kontras-
tiivinen, siis eri tavalla ohjaava kuin
jokin rinnasteinen yksikkö; nämä muu-
tokset ovat tapahtuneet siirryttäessä
eksoforasta endoforaan.
- 2) Syntaktiset muutokset: yksikön esiinty-
minen on edeltävään vaiheeseen verrat-
tuna rajoittuneempaa ja sijoittuu vain
tiettyihin syntaktisiin konteksteihin; yk-
sikkö on pakollinen tietyissä syntakti-
sissa rakenteissa.
- 3) Morfologiset muutokset: yksiköistä
valikoituu käyttöön yksi, useimmiten
distaali vaihtoehto; taivutus saattaa ka-
dota.

- 4) Fonologiset muutokset: yksikkö redu-
soituu fonologisesti; yksikkö saattaa
sulautua muihin vapaisiin muotoihin.

Näiden kriteereiden pohjalta voi mää-
rittää, onko demonstratiivi kieliopillistunut
ja missä määrin muutos on tapahtunut.
Merkille pantavaa on, että jo ensimmäise-
nä mainitut, funktionaaliset muutokset eli
endoforistumisen muodot merkitsevät kie-
liopillistumista ja että — kuten Diessel ko-
rosta — mitään selvää rajaa endoforisten
demonstratiivien ja varsinaisten kieliopil-
listen merkitsimien välillä ei ole. On vain
enemmän tai vähemmän kieliopillistuneita
demonstratiiveja (s. 119).

Diessel käyttää paljon tilaa kuvataksaan
yllä hahmoteltuja kieliopillistumisen muo-
toja ja teitä. Pohdiskelu on poikkeukselli-
sen kiinnostavaa ja valaisevaa. Selostan nyt
vain muutamaa pääkohtaa. Determinatiivi-
suudesta puhun kohta erikseen.

Monesta Euroopankin kielestä (esi-
merkiksi slaavilaisista ja romaanisista) tuttu
3. persoonan pronomien synty demonst-
ratiiveista on Diesselin mukaan universaa-
listikin yleinen ilmiö, jossa kehityksen kul-
ku ei aina pysähdy 3. persoonan pronomi-
niin, vaan jossa 3. persoonan pronomista
voi tulla kliittinen pronomini ja lopulta ver-
bin kongruenssia ilmaiseva pääte. Esimerk-
kinä tämmöisestä on vaikkapa ranska: lati-
nan perusdemonstratiivi *ille* 'tuo, se' on ke-
hittynyt 3. persoonan pronominin kautta
kongruenssin merkitsimeksi eräissä rans-
kan varieteeteissa. (Sama pronomini on toi-
saalta kieliopillistunut ranskassa myös
määräiseksi artikkeliksi.) Suomensukuisis-
ta kielistä ei tietääkseni tunneta tätä kehi-
tystä kokonaisuudessaan; sen sijaan de-
monstratiivien käyttäminen 3. persoonan
pronominin sijasta on tuttua muun muassa
suomesta ja marista; ja virossahan moni de-
monstratiivi on kokonaan muuttunut 3. per-
soonan pronominiksi (= *ta, nad, tema, ne-*

mad).

Relatiivipronomininit ovat usein demonstratiivilähtöä (vaikka vielä useammin entisiä interrogatiiveja). Suomessakin *joka* on entinen demonstratiivi. Suomesta Diessele ei puhu, mutta hän kuvaa havainnollisesti, miten saksan anaforinen *der* 'se (tuo, tämä)' on voinut kieliopillistua (paitsi artikkeliksi myös) relatiivipronominiksi. (Vertaa suomen lauseyhdistelmiä *Pihalla oli mies; se soitti posetiivia* ja *Pihalla oli mies, joka soitti posetiivia*). Samaan tapaan sivulausesyntaksin kehittyessä on syntynyt alistuskonjunktioita, esimerkiksi saksan *dass* ja englannin *that* (ja muuten myös demonstratiivilähtöinen suomen *että*). Erona on vain se, että alistuskonjunktiot (myös suomen *että*) ovat olleet kataforisia, kieliopillistuneet *Hän sanoi että/näin/tämän: kaunis ilma tänään* -tyyppisistä lauseyhdistelmistä.

Määräiset artikkelit ovat miltei kielessä kuin kielessä tehtävänsä kieliopillistuneita entisiä demonstratiiveja. Perustyyppisessä tapauksessa kaikki edellä luetellut kieliopillistumismuutokset koskevat määräistä artikkelia: deiksis katoaa, syntaksi, morfologia ja fonologia muuttuvat (vertaa esimerkiksi englannin *the*-sanaa kielen demonstratiiveihin, s. 129). Aina ei näin ole: artikkeli voi taipua luvussa, suvussa ja sijoissa (esimerkiksi saksan *der*). Monessa kielessä artikkeli on sanan perään liittyvä enkliitti (esimerkiksi romaniassa, bulgariassa, ruotsissa ja baskissa). Olennaista artikkelin merkityksessä on se, että peruskäytössään se ilmaisee valikoimatonta tuttuutta, kun taas demonstratiivi viittaa tai yhdistää selektiivisesti määrätaholle tilanteeseen, tekstiin tai tietopiiriin. Kiintoisa on Diesselein tieto, että edetessään kieliopillistumistiellä määräinen artikkeli voi muuttua pelkän spesifisyyden (tiettyden, ei välttämättä tuttuuden) ilmaisimeksi ja lopulta silkaksi suvun tai substantiiviluokan merkitsimeksi (s. 129).

DETERMINATIIVISUUS

Suomen kieliopissa puhuttiin pitkään determinatiivisuudesta eli sivulauseviitteisestä demonstratiivikäytöstä (esimerkiksi *Se, joka uniinsa uskoo, varjoaan väistää* tai *Se, että olet isä, velvoittaa sinua*). Kun anglo-amerikkalainen uuden aallon syntaksi löi täällä itsensä läpi 1970-luvulla, tuo kategoria ja käsite unohdettiin: ei enää nähty suomen kielessä sellaista, mitä ei merentakainen mallinantaja ollut löytänyt englannista (vaikka kategoria toki on englannissakin ja jopa mainitaan joskus englannin kieliopissa). Niinpä onkin ilo tavata vanha tuttu Diesselein kirjassa.

Diessel johtaa determinatiivit demonstratiivien rekognitionaalisesta käytöstä. Niitä on sekä itsenäisinä pronomineina (esimerkiksi englannin *those who...* tai ruotsin *dem som...*) että epäitsenäisinä attribuutteina (esimerkiksi ruotsin *de turister som...*). Ruotsista Diessel kiinnittää huomiota siihen kriteeriin, että determinatiivia seuraava substantiivi ei ole määräisessä muodossa, vaikka vastaavaa anaforista pronominia tai artikkelia seuraava olisi (vertaa *De turisterna fick mycket sol*, s. 135–136). Saksasta Diessel mainitsee keskeisen, mutta oudolla tapaa kahdesta demonstratiivista (= *der* ja *jener*) kehittyneen *derjenige* 'se (joka)' -muodosteen, jonka käyttö etenkin puheessa on syntaktisesti erittäin monivivahteista. Venäjältä Diessel ei puhu mitään, mutta kertoo ehkä ansaitsee, että venäjässä vanha, deiktisestä käytöstä jäänyt *tot*-pronomini on kieliopillistunut nimenomaan determinatiiviksi (kun taas sen kehittymä *etot* jatkaa laaja-alaisena 'tämä, tuo, se' -yleisdemonstratiivina).

Suomessa determinatiivin kieliopillistuneisuus näkyy muun muassa a) sivulausesiteisen *se*-pronominin vapaassa viittaussuunnassa (eteen tai taakse) ja b) semanttisen kongruenssin puutteena (*se, joka ei il-*

maise referentin inhimillisyyttä tai ei-inhimillisyyttä). Se on olennaisesti formaalimpi ja kieliopillisempi yksikkö kuin tavallinen anaforinen tai rekognitionaalinen *se*, puhumattakaan eksoforisesta *se*-demonstratiivista.

SUOSITTELEN

Kuten ihan viimeksi sanotusta näkee, Diesselin kirja houkuttelee heti soveltamaan kieliopillistumis- ja demonstratiivipopeja suomeen. Itselleni se on toisaalta antanut myös nostalgisia tuttuuselämyksiä. Kun 1980-luvulla tutkin itäisten itämerensuomalaisten kielten ja suomenkin demonstratiiveja, törmäsin ilmiöihin, joille en löytänyt nimeä ja kuvausta senaikaisessa kirjallisuudessa ja joita sain niin muodoin osoitella ja nimetä omin päin. Nyt Diessel ja hänen soveltamansa pääosin 90-luvun tutkimus näyttää noita ilmiöitä laajassa tyypologis-vertailevassa valaistuksessa.

Diesselin kirja on sisällöltään laaja, monitasoinen ja innostava, vaikka sivumäärä on niukahko ja tyyli korutonta. Kaikkea kaikesta siinä ei ole käsitelty, mutta se, mitä siinä on, antaa tutkijalle tankin täyteen puh-tia ja virikkeitä edetä demonstratiivien merkkillisen maailman eri kolkille. Suosittelem kirjaa kaikille kieliopillistumisilmiöistä ja demonstratiiveista kiinnostuneille ja etenkin niille, joilla on halua ja uskallusta jatkaa 1980- ja 1990-luvuilla alulle pantua demonstratiivien peruskartoitusta suomessa ja sen lähisukukielissä. ■

MATTI LARJAVAARA

Sähköposti: matti.larjavaara@helsinki.fi

LÄHTEET

ANDERSON, STEPHEN R. – KEENAN, EDWARD L. 1985: Deixis. – T. Shopen (toim.), *Language typology and syntactic de-*

scription III s. 259–308. Cambridge: Cambridge University Press.

BÜHLER, KARL 1934: *Sprachtheori: Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Fischer.

CLARK, EVE 1978: From gesture to word: On the natural history of deixis in language acquisition. Teoksessa J. S. Bruner ja A. Garton (toim.), *Human growth and development*, s. 85–120. Oxford: Oxford University Press.

FILLMORE, CHARLES J. 1997: *Lectures on deixis*. Stanford: CSLI Publications.

HALLIDAY, M. A. K. – HASAN, RUQAIYA 1976: *Cohesion in English*. London: Longman.

HIMMELMANN, NIKOLAUS 1996: Demonstratives in narrative discourse: A taxonomy of universal uses. Teoksessa B. A. Fox (toim.), *Studies in anaphora* s. 205–254. Amsterdam: Benjamins.

— 1997: *Deiktikon, Artikel, Nominalphrase: Zur Emergenz syntaktischer Struktur*. Tübingen: Niemeyer.

LARJAVAARA, MATTI 1986: *Itämerensuomen demonstratiivit I: karjala, aunuks, lyydi ja vepsä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

— 1990: *Suomen deiksis*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

LYONS, JOHN 1977: *Semantics* I–II. Cambridge: Cambridge University Press.